

עברית גלותית צחה, יפה, עומדת על נפשה

האתגר צריך להיות משהו בנוסח אלכסנדריה או בבל של המאות הראשונות לספירה: יצירה תרבותית המצויה בדיאלוג מורכב עם התרבות העברית הגוועת, אבל גם ממריאה מעבר לה, אל אוריינטציה יצירתית עצמאית.

בתוך הבועה

גדלתי בקיבוץ של השומר הצעיר בשנות השבעים והשמונים. להבדיל מן העשורים המוקדמים יותר, האווירה שהקיפה אותי בשנות ילדותי כבר לא הייתה של צדקת דרך מנצחת, כזו המאפיינת זרם מוביל ובוטח, אלא של היסוס מסוים, אפילו של נסיגה והתכנסות. שלוש מכות קשות ניחתו על מפ"ם ועל הסוציאליזם העברי הגאה שהיה מזוהה איתה: מלחמת ששת הימים ועמה סדיקת הישראליות החילונית, מלחמת יום כיפור ובעקבותיה לידתו של גוש אמונים, ולקינוח: ניצחון הליכוד בבחירות של 1977. בפעולות של תנועת הנוער המשכנו עדיין לקרוא את בקונין ואת מרקס, לדבר על "ערכים", על "מעגלי זהות" ועל "הגשמה", אבל בעצם העדפנו לשמוע את שיריה המצועפים של נורית גלרון לאור נרות ולקרוא את 'ג'ונתן ליווינגסטון השחף'. היום היו מכנים את זה אסקפיזם. אש הלפיד שלפני המחנה הלכה ועממה, והנערים ששרו פעם בעוזו שירי אחד במאי העדיפו לערוך "ערבי אהבה" ולרקוד סלואו לצלילי Deep Purple.

כשהגענו להכשרה של הגדנ"ע בגלבע, המדריכה שם הטיחה בנו שאנחנו חיים בבועה. היא הייתה יפה כמו חלום, חגורת הרובה המוצלב על גופה הבלויה את חמודותיה, ואני לטשתי בה עיניים כלות ולא הבנתי למה היא כל כך כועסת עלינו. היא הייתה כולה אש להבה, והיא הטיחה בנו חרפות בעברית עילגת. במובנים רבים היא צדקה: חיינו בבועה של סוציאליזם גוסס המחובר למכשירי החייאה, בועה של צורת חיים נכחדת. ובתוך הבועה הזאת היה אפשר לשמוע איזו עברית "נקייה", חגיגית כמעט, צעירה למדי ועם זאת עשירה להפתיע, שנושמת את נשימותיה האחרונות.

שנים רבות לאחר מכן קראתי מכתבים שקיבלתי כשהייתי בן חמש-עשרה, שש-

עשרה, בעיקר מבנות מקיבוצים אחרים שפגשתי במחנות ובטיולים של תנועת הנוער. זאת הייתה תקופה שבה כתבנו מכתבים, הרבה מכתבים. הם נכתבו בכתב מעוגל ויפה, על נייר מכתבים או סתם על ניירות שנתלשו מתוך מחברת שורות. לא פעם הם גם עוטרו בפרחים מצוירים או בפרחים של ממש, מיובשים ומשוחים בקפידה. מה שהכה בי ממרחק השנים הייתה העברית: הנערות האלה כתבו בגיל חמש-עשרה בעברית מנוסחת היטב, ללא שגיאות, ולא פעם גם מועשרת בגלישות פואטיות, באסוציאציות ספרותיות, במכתמים ובמטבעות לשון. פה ושם הן ציטטו את נתן יונתן (משורר החצר של השומר הצעיר) או את לאה גולדברג, ולעיתים משוררי נעורים נשכחים כמו ורד מוסינזון ורון אדלר. העברית הזאת לא יצאה להן מאולצת, אלא טבעית, רהוטה ושוטפת. זו הייתה, בפשטות, השפה שלהן. אני זוכר שהחזקתי את המכתבים האלה מול עיניי כמעט בהשתאות וחשבתני לעצמי: הלוואי שהסטודנטים הבוגרים שלי כיום היו מסוגלים לכתוב כמו הנערות בנות החמש-עשרה האלה.

מדוע הסטודנטים שלי לא מסוגלים לכתוב כך? איך קרה שהעברית שלהם כה חורקת, רצוצה ודלה? מה החריב אותה בצורה יסודית עד כדי כך שקשה לדמות שיש לה איוו תקנה? התשובה היא, חוששני, כל מה שארב כבר אז מחוץ לבועה שלנו והסתער עלינו בדמות מדריכת הגדנ"ע הזועמת מהגלבע. בעקבות שלוש המכות הללו (ששת הימים, יום כיפור והמהפך של '77), החברה הישראלית הפכה לטורף של התרבות והשפה העברית. מובן שהתרבות הזו נפלה קורבן גם לשלל רעות חולות הקשורות בטכנולוגיה, בגלובליזם וכו', אבל זה לא מסביר את העובדה שמצבה היום קשה בהרבה מזה, למשל, של התרבות האסטונית, או הפינית, או האוסטרית. לכן יש לחפש גורמים מקומיים שגרמו נזק נוסף מעבר לנזק הגלובלי. מה שקם על התרבות העברית לכלותה היה תמהיל רעיל של לאומנות וזן נחות של דתיות. אני כותב "זן נחות" משום שלא מדובר באיוו דתיות רפלקסיבית ופתוחה אל העולם בנוסח הרמב"ם, יהודה אברבנאל, משה מנדלסון או הרמן כהן, אלא בדתיות שחצנית, אטומה, ששזורים בה גוונים של פונדמנטליזם משיחי. זו דתיות ששוטמת השכלה, רבגוניות ותחכום, והיא הפכה לגרסה הדומיננטית גם בחרדיות הישראלית וגם בין שורות הציונות הדתית שלאחר מלחמת יום כיפור. באמצעות מערכת החינוך והאווירה הפוליטית הרווחת, היא חלחלה גם אל הציבור המתקרא (שלא לגמרי בצדק) חילוני ופשטה כמגפה בשדותיו המדולדלים. כיום היא נשמעת מעל כל במה. היא ניכרת ברטוריקה של רהב ריק ובורות שחצנית – ובשפה ענייה ומרוסקת. זו הלשון הישראלית החדשה. דבר כמעט אין בינה ובין התרבות העברית שקדמה למלחמת ששת הימים, שבחדר הגסיסה שלה, בעיבורי בית החולים ששמו מדינת ישראל, אני זכיתי לגדול.

גוון רעלי מסוים

בניגוד לטענות שנשמעות מדי פעם, לא הציונות ולא הלאומיות פגמו בעושרה ובעומקה של התרבות העברית. דווקא בימי תור הזהב של הלאומיות הציונית החילונית העפילה התרבות העברית לשיאים מרשימים. פעלו בה יוצרים כמו ס' יזהר ומשה שמיר המוקדם, שתחת עטם המריאה העברית לשיאים של תנופה ורב-גוניות. האידאולוגיה (המוצהרת או

הבלתי מוצהרת) של יוצרים כאלה הייתה שהעברית יכולה להיוולד מחדש כשפה ילדית, לצמוח באופן אורגני מתוך נופי הארץ ומתוך תחושת הריבונות. זו אידאולוגיה לאומית מובהקת המנגחת נימות מסורתיות בדבר "שפת האבות", בדבר יניקה ורצף, או גמדים העומדים על כתפי ענקים. העברית האוטוכטונית שהאידאולוגיה הזאת הייתה אמורה להוליד נשמעת למשל כך:

"ריח אדמה חקלאית דשנה ורוה שוטף אל תוך החלון הפתוח [...] שורה צנועה של שקדיות שניצתן הלבנה פרחה בן-לילה מדיחה כל שבועה מכבשון הלב – ופותחת אותו לרווחה אל נוכח השמחה הברה השפוכה בחוץ בירוק ובצהוב, בלבן ובאדום, בזהוב, בתרוג, בחום, בשחור." (משה שמיר, 'במו ידיו' (פרקי אליק), 1951).

קצת אחר כך פעלו בתוך התרבות הציונית החילונית גם יוצרים כעמוס קינן, שלא פעם נשמעו כמו אופוזיציה בתוכה, אבל לא ניתן לדמיין את יצירתם, על המוזיקה הכנענית שעלתה ממנה, מחוץ לבית הגידול שלה. העברית של קינן שאבה בעיקר מן המקרא, בעודה משילה מעליה כל מיני ארכאיזמים ונראתה טבעית, ילדית. היא הצליחה להישמע פשוטה וישירה ועם זאת הייתה שפה שיש לה עומק תרבותי, כזו החולשת על עושר ארכאולוגי ומפלרטטת אתו.

לכל אלה קדמו היוצרים שהגיעו מן העולם המסורתי, הרבני, המזרח אירופי, ושהיו כעין גשר (לעיתים רעוע, מפוצל) בין העולם ההוא לארץ החדשה-ישנה ולתרבותה. התובנה שהנחתה אותם לא הייתה זו שמבטא בשבים זינגר בסיפורו "מעשה טישוויץ", משמע שהתרבות היהודית מתה ונקברה בשלגי פולין ואין לה תקומה, אלא שהיא יכולה להתגלגל כבמעין גלגול מחילות ולהגיע שוב – גם אם באופן אמביוולנטי ומסוכסך – מתוך "חולות הזהב", או לפחות מתוך רחביה העגנונית של 'שירה', שסמטאותיה המתעתעות מתנתבות אל עשרות רומנים ירושלמיים מסוכסכים מאוחרים יותר.

לא הייתה זו אפוא הלאומיות, אלא הגוון הרעלי המסוים שלאומיות זו נצבעה בו בעיקר מאז 1977. גוון זה כמעט הכחיד את הציונות החילונית ואת התנופה התרבותית שאפיינה אותה. אינני עושה כאן רומנטיזציה נאיבית לישראל המפ"איניקית. ברור לי שהיא סבלה ממגוון מפגעים, כולל אוניפורמיות תרבותית דורסנית למדי. אבל אפילו תחת אוניפורמיות זו עלו ופרחו בה יצירות כמו זו של רטוש האופוזיציונר, כמו 'לזכור ולשכוח' של דן בן אמוץ (לא בדיוק יצירת מופת, אבל ודאי שלא רומן קונצנזואלי) או כמו ספרי שיריו הראשונים של נתן זך שפנו עורף לאותה הלאומיות המפא"יניקית עצמה. כל אלה – גם התרבות המפא"יניקית וגם אלה שפעלו בה כאופוזיציה תרבותית – נדחו מפני איזה קיטש דתי רדוד ואלים, שהשתלט על ישראל הנוכחית. הקיטש הדתי הזה עוין לא רק את היצירה העברית כמעט על כל שלוחותיה, אלא גם חלקים ניכרים מן העושר של העבר הרבני והמקראי, שלא לדבר על ענפי תרבות כמו השירה העברית הגדולה באנדלוסיה של ימי הביניים. מה שנקרא כיום בשיח הדומיננטי בישראל "יהדות" אינו אלא לקט דל ופגום של קטעי מקורות קטומים, שעברו דרך פריזמת הקריאה העכורה של רבנים ומחנכים בורים וכבדי לשון. לכאורה ביצעה החברה הישראלית מעין פניית פרסה ודילגה מעל הציונות החילונית בחזרה אל "בית אבא", אל חיק המסורת החמים. כותבים כמו חביבה פדיה ומאיר בוזגלו, החוגגים את פניית הפרסה הזאת, מביאים לראיה, בין

השאר, את הגילוי המחודש של הפיוטים המבוצעים על ידי זמרים ישראלים בני-זמננו. אלא שזו אשליה. החזרה אל הפיוטים מנותקת מכל עניין היסטורי או תרבותי של ממש. היא מתאפיינת בעיקר בבלבול מושגים, ומונעת במידה רבה מהרצון לנגח את "התרבות החילונית" (מובן שיש יוצאי דופן כמו "אדומי השפתות" של ברי סחרוף המציע פרשנות מעניינת של שירי אבן גבירול).

העברית, לפני שהישראליות עשתה בה שפטים

ובכן, "מה יהיה בסופנו?" אם לצטט את לאה גולדברג, האם לא נותר אלא להספיד את התרבות העברית? בשנת 1942 כתב אלתרמן שיר פוצע לב שכותרתו: "מכתב של מנחם מנדל". השיר הזה, המהדהד את מכתבי מנחם מנדל של שלום עליכם, מספיד את הספרות העברית והיידיט של מזרח אירופה המוטלת בשלג. זהו רקוויאם לתרבות שלמה שגוועה ומתה. הייתה בכך מידה גדולה של אמת. התרבות היא מתה משום שבית הגידול שלה, על כל מאפייניו הייחודיים, חדל להתקיים. אבל תרבות עברית אחרת, חיה ומרהיבה, צמחה במקום אחר. היא קיימה זיקות מורכבות למזרח אירופה, לבגדאד ולאלכסנדריה, ועם זאת הייתה שונה מהן תכלית שינוי. כעת, כאשר היא מחרחרת בכבודות בתל-אביב, ופה ושם בעוד כמה איים ישראליים שהגאות העכורה כבר מציפה את חופיהם, יש לשאול אם ניתן להמשיך ולקיים אותה גם במקומות אחרים.

התשובה המיידית היא לא: אם תרבות תלויה בסביבה מסוימת ומזוהה איתה, אין טעם לנסות לשכפל אותה בסביבה אחרת. בישראל הציונית לא השתחזרו בני דמותם של יל"ג או מנדלי מוכר ספרים, ויוצרים כמו שאול טשרניחובסקי שהיגרו אליה נקלעו למשברים כאשר ניסו להוסיף ולכתוב בה כפי שכתבו בעבר. אפילו ביאליק ספק נאלם בה דום. גם בשביס זינגר האמריקני לא כתב כמו בשביס זינגר הפולני.

אם כן, יש להתכוון כלפי תרבות שלא תשכפל את התרבות העברית ההיא. שכפול הוא תמיד טעות, והוא נידון לכישלון. יש משהו פתטי, מדולדל ועצוב בישראלים החיים ברחבי העולם, שהווייתם התרבותית סובבת סביב הופעות אורח של קרן פלס או של אביב גפן. האתגר צריך להיות משהו בנוסח אלכסנדריה או בבל של המאות הראשונות לספירה: יצירה תרבותית המצויה בדיאלוג מורכב עם התרבות העברית הגוועת, אבל גם ממריאה מעבר לה, אל אוריינטציה יצירתית עצמאית המקיימת גם קשרים מפרים עם הסביבה הנוכחית בברלין, בבריסל או בטורונטו. אמנם בימים אלה ממש הסביבה הזאת הופכת לפרקים למנוכרת, אפילו עוינת. נכון שיוצרים יהודיים ועבריים חשובים פעלו לא פעם גם בתנאים כאלה וגורעים מהם בהרבה, אבל מובן שזה מאוד לא משמח ומעורר דאגה גדולה. לא נותר אלא לקוות שאיזה חסד דווקאי ינוח על המוטטלת ההיסטורית ויפנה אותה לעבר משהו קרוב יותר לבגדאד של רב סעדיה גאון מאשר לגליציה של ר' נתן נטע האנובר.

כאשר אני מנסה לראות בעיני רוחי צמיחה של תרבות עברית בתפוצות אני מצליח לראות רק יצירה שתשקף את הסבך (סבך, אבל אולי לא תסבוכת) המאפיין את המצב הזה: את השחרור מהמועקה של הלאומנות הישראלית לצד הקשיים הכרוכים בהתמשכות

התחושות השבטיות. את תחושת הכבלים הווירטואליים של ישראל, המוסיפים להיות כרוכים סביב היד הכותבת במרחקים. את הצער העצום על שקיעת התרבות ההיא. את הצורך לשמש מעין יד זיכרון, מעין גלעד, ועם זאת את הצורך ליצור, להתחדש. זו תהיה יצירה שתבטא את המורכבות החדשה-ישנה של עבריות המתקיימת בתוך סביבה תרבותית של שונות. סביבה שאינה שותפה למשקעים ההיסטוריים, הקיומיים והתרבותיים הספציפיים שמפעמים ביצירה העברית לדורותיה.

מתוך המורכבות הזו, מתוך רשת הסתירות הזו, תיכתב אולי עברית טעונה, עמוסה, סבוכה ואף כאוטית, כמו סחרחורת השברים של המבנה האלוהי המנופץ (אל תוך הגלות) של המקובלים הלוריאניים. אבל דווקא מתוך המורכבות הזו יכולה להיכתב עברית שתהיה גם צלולה ומזהירה כמו תצורות בדולח. ואולי: שברי בדולח. רסיסי בדולח.

אני נזכר בחוויה שחווייתי אחרי שעזבתי את הארץ בפעם הראשונה לתקופה ממושכת. חייתי אז שנה בפריבורג, בדרום גרמניה. אחרי כמה חודשים דיברתי לראשונה בטלפון עם מישלי מהארץ, ובעצם זו הייתה הפעם הראשונה זה כמה חודשים שבה דיברתי עברית. הופתעתי אז לגלות שהעברית שלי הצטללה, השירה מעליה מיני הרגלי דיבור גרועים והפכה להיות, כן כן, צחה. במידה מסוימת היא חזרה אל העברית הקיבוצית ההיא של אותה בועה רחוקה בשנות השבעים, לפני שהישראליות המאוחרת והעכורה עשתה בה שפטים. ואולי – כך אני מדמה לעצמי (ומובן שאלה רק הרהורי הלב) – היא חזרה עוד רחוק יותר לעבר, אל בית הספר העברי בקובנה של שנות השלושים שבו למד אבא שלי. עברית גלותית צחה, יפה, עומדת על נפשה.